

על מכירת קרקע לגוים ו"מכתב הרבנים" *

ראשי פרקים

- א. ההשלכות של דין "גר תושב"
- ב. ההישענות על הראי"ה קוק
- ג. דברי הרב הרצוג בנושא
- ד. תריסר תגובות למחאות נגד 'מכתב הרבנים'
- ה. סיכום

* * *

א. ההשלכות של דין "גר תושב"

עם התעוררות הדיון הציבורי בחורף הקודם סביב "מכתב הרבנים" המפורסם בעניין איסור מכירת דירות לנכרים, הזדרזו כמה כותבים בתקשורת הדתית-לאומית לקבוע שדינם של המוסלמים בימינו על פי ההלכה הוא כשל "גר תושב" לכל דבר. גם מספר רבנים כנראה סבורים כן, ומשום כך בדבריהם שפורסמו לאחרונה לא נגעו אלא בשאלה האם מקבלים גר תושב בימינו, תוך שהם חשים פטורים כנראה מן הצורך להוכיח כי מוסלמים אכן הינם בגדר "גר תושב". אולם לאמיתו של דבר מדובר בדיון הלכתי מורכב ביותר; כללי התקינות הפוליטית אולי אינם מאפשרים למספר רבנים לדון בשאלה האם וכמה משבע מצוות בני נח נשמרות או אינן נשמרות כנורמה בקרב החברה הערבית, למשל, או בהיבטים הלכתיים שונים בהם תלוי העניין.¹

אולם אף לו יהא כן, ויעלה ביד הכותבים הללו לבסס את הטענה שהמוסלמים דינם כיום על פי ההלכה כ"גר תושב", דומה כי הם אינם מודעים להשלכותיה של קביעה זו. ובכן, בתורה מפורש כי חיוב המנוחה בשבת מתייחס גם לגר², ובגמרא למדו שמדובר בגר תושב³, כלומר שישינו איסור דאורייתא לומר לגר תושב לעשות מלאכה בשבת עבור יהודי. לדעת רוב הראשונים איסור זה קיים ביחס לכל יהודי⁴, ואילו לדעת מקצת מהראשונים האיסור מן

* פורסם ב'המעין' שנה נב, חוברת ב, תשע"ב.

¹ לשיטת הרמב"ם, אגב, אין כל אפשרות ממשית להגדירם כגר תושב (עיין היטב בהלכות מלכים פרק ח הלכה יא).

² שמות כג, יב.

³ יבמות מח, ב.

⁴ כמבואר בתוספות (שם), וכן ברמב"ן (שם), ובתורת האדם שער הסוף עניין ההוצאה אות כח) ובריטב"א (שם) בשם הרא"ה, וברשב"א (שם, ובשו"ת ח"א ס' נט), ומהר"ם מרוטנבורג (שו"ת דפוס פראג ס' תקנט),

התורה תלוי בקיום יחסי כפיפות כלשהם בינו לבין אותו גר תושב⁵; וכשקיימים יחסי כפיפות כאלה (למשל, עובד שכיר) מדובר לכל הדעות באיסור מן התורה. וכן נפסק בשולחן ערוך⁶, שאסור לומר לגר תושב לעשות מלאכה בשבת עבור יהודי, והסכימו הפוסקים שזהו איסור דאורייתא⁷.

מעתה, אם מוסלמי הינו "גר תושב" אליבא דהלכתא, אזי כל המערכות הציבוריות והפרטיות, בבתי חולים ומלונות, בשכונות מגורים שבערים מעורבות או מעורבות למחצה, במוסדות ציבוריים וכן הלאה, כל המושג של "גוי של שבת" כפי שהוא מיושם כיום – אחת דינם להתבטל, מלבד בהקשר של פיקוח נפש. שהרי כל ההיתרים – בנסיבות מסוימות ובאופנים מסוימים – הקיימים בדין "אמירה לנכרי" ובהנאה מגוי העובד "אדעתא דנפשיה", מבוססים על כך שמדובר באיסור שעיקרו מדרבנן, ואין להם תוקף כשאיסור האמירה והעשייה נעשה דאורייתא.

אם כן, באשר למבקשים לטעון כי המוסלמים מוגדרים כיום כ"גרים תושבים" על פי ההלכה, אם המניע לבקשתם זו הוא יושר אינטלקטואלי אמיתי, הרי שהם צריכים להתמודד באומץ עם צידו השני של המטבע: לא רק שעליהם להימנע באופן אישי משימוש כלשהו ב"גוי של שבת" במידה שהוא מוסלמי (או דרוזי, או צ'רקסי, או אולי אפילו נוצרי, וכן הלאה) – וזאת בכל תחומי החיים מלבד ענייני פיקוח נפש, כולל הנאה משימוש כזה גם בדיעבד – אלא שעליהם גם לצאת בדרישה ציבורית לבטל את כל סדרי השבת, המקובלים בכל גבול ישראל על כל הרבנים בכל העדות ובכל הדורות בלא פוצה פה ומצפצף, בעניין זה של היעזרות במוסלמים וכיוצא בהם בשבת במקום הצורך.

והרשב"ש (בשו"ת סי' תסו), וכן דעת הרי"ד (יבמות שם, שכן העתיק דברי רש"י), וכן משמע באור זרוע (ח"ב, הל' ערב שבת סי' לו), ועוד.

⁵ כך היא דעת המאירי (יבמות שם, וכן ביצה כב, ב), שהאיסור מדאורייתא הוא דווקא בעשיית מלאכה לרבו או אדונו וכדומה. וכן משמע לכאורה ברא"ש (יבמות שם, פ"ד סי' לח), שזהו רק בגר תושב שגם "מתגדל בביתו" או שכירו וכדומה, שאז הוא דומה ל"בן אמתך". וכן נראה מפשט לשון הרמב"ם (שבת פ"כ ה"ד), וכפי שהבין בשיטתו הרשב"א (בשו"ת, שם, אף שבעצמו חולק על זה). אולם המגיד משנה (שם) ביאר שגם הרמב"ם מודה לשאר הראשונים, ורק דיבר בהווה, שהרי לשיטתו אין מקבלים גר תושב בזמן הזה. ולפי זה אפשר לומר כן גם בדעת הרא"ש. וכעין זה יש להוכיח מהנימוקי יוסף (יבמות שם, טז, ב בדפי הרי"ף) שהביא מהריטב"א שאיסור תורה יש דווקא בעבד ושפחה, ולא הזכיר שכך הוא גם בגר תושב – אבל במקורו בריטב"א מפורש שגם בגר תושב הדין כן; והנימוק"י השמיט זאת כנראה משום שדיבר בהווה. ובאופן דומה ביאר ערוך השלחן (או"ח סי' שד סעיף ג) בדעת הטור. נמצא שמלבד המאירי אין מי שסובר כן בבירור, ללא מחלוקת בדעתו.

⁶ אורח חיים סימן שד סעיף א.

⁷ משנה ברורה (ס"ק ז) וערוך השלחן (סעיף ג), על פי הבית יוסף, המגן אברהם, אליה רבה, הגר"א ועוד.

ב. ההישענות על הראי"ה קוק

מפליאה היא קלות הדעת שבה יש המבקשים, עם התעוררות הדיון הציבורי בנושא, לבטל כלאחר יד את שאלת איסור "לא תחנם", משל מדובר באיזו הלכה צדדית ותיאורטית, "הלכתא למשיחא" שלא בא זכרה בספרות הפוסקים. לאמיתו של דבר, כל גדולי הפוסקים שעסקו בסוגיית השמיטה ו"היתר המכירה" בחמשת הדורות האחרונים דנו בכובד ראש בשאלה זו, ואיש מהם לא ביטל כלאחר יד את עצם הדיון בנושא. מהם רבים שהורו כי מדובר באיסור דאורייתא הלכה למעשה, שמחמתו לא ניתן ליישם את "היתר המכירה"; ורבים אחרים שמצאו לו פתחי היתר שונים, חלקם נוגעים לסוגיית השמיטה בלבד (מכירה לזמן הנעשית לטובת היישוב), וחלקם ניתנים להשלכה גם למקרים אחרים של מכירת קרקע (שאלת קיום האיסור בנכרי המחזיק כבר בקרקע אחרת).

אלא שישנו הבדל מהותי בין דין "לא תחנם" בשאלה ההלכתית של השמיטה, לבין מעמד אותו דין עצמו בשאלות שגרתיות. שאלת השמיטה בדורותינו היא נידון קלאסי של "שעת הדחק" ציבורית בסדר גודל חסר תקדים, דבר המצדיק – כפי שחזר וטען הרב אברהם יצחק הכהן קוק – הישענות גם על דעות מיעוט ועל היתרים דחוקים, לדוגמא בדין "לא תחנם". נימוק זה תקף גם כשמדובר בשאלה של מדיניות ממשלתית כללית – שאף היא בסדר גודל דומה, והשלכותיה הרוט-גורל אף יותר – וכך אכן עשה הרב הרצוג בדיונו בנושא זה, כשהקיש מהיתרי השמיטה לסוגיית המדיניות הציבורית (ראו בהמשך). אולם אין לכך כל נגיעה לשאלה פרטית, של פלוני המוכר את דירתו לאלמוני, מעשים שבכל יום שעל פי רוב אינם "שעת דחק" כלל ועיקר, אלא לכל היותר הפסד ההפרש שבין מחיר זול למחיר יקר, וממילא לא קיימת הצדקה להישען על היתרים דחוקים (וכן יוכח מתשובת הראי"ה שלהלן).

בין כך וכך, הרוב המוחלט של הדנים בנושא, הן מצד המתירים והן מצד האוסרים, לא העלה על דעתו לומר שאיסור "לא תחנם" אינו שייך בימינו, לא מפני שאולי יש לראות במוסלמים "גרים תושבים" ולא מפני שעל כל פנים הם אינם עובדי עבודה זרה. בין הבודדים שדנו באפשרות ההיתר בכיוון זה, הוא הראי"ה קוק. בתשובה מוקדמת מתקופתו בחו"ל⁸ הסיק הראי"ה כי דברי הראב"ד על היתר ישיבת הארץ בימינו למי שמקיים שבע מצוות בני נח, שייכים גם לגבי חנייה בקרקע, והוסיף כי אפשר שגם לעניין זה די במי שאינו עובד עבודה זרה, דוגמת המוסלמים שהם "אומה שלמה המוחזקת בכך ע"פ דתה". הראי"ה לא סמך להלכה על חידוש זה לבדו, אלא צירף אותו רק כאחד מבין כמה סניפים, כאשר נימוק ההיתר המרכזי הוא שבמכירה הנעשית לטובת היישוב בארץ ישראל לא שייך איסור "לא תחנם"⁹.

⁸ שו"ת משפט כהן ס' נח (בויסק תר"ס).

⁹ וכפי שכתב גם בשו"ת ישועות מלכו י"ד ס' נה.

בדומה לכך שב הראי"ה וכתב לרידב"ז בשנת תרס"ט, כשהפכה השאלה למעשית¹⁰. אלא שהרידב"ז הקשה עליו קושיות שונות בנושא; הראי"ה בתשובתו¹¹ ענה כי על אף שהבית יוסף כותב במפורש שאיסור "לא תחנם" חל גם על ישמעאלים¹², הרי ש"בדחק עצום ונורא כזה" יש להקל לסמוך על הב"ח (שם), שלכאורה דייק מלשון הטור שלא כדעת הבית יוסף. כך היה בדפוס הב"ח שהיו לפני הראי"ה, אולם בימינו כבר התברר שדברי הב"ח צונזרו (ותוקנו במהדורות החדשות), ובפועל הוא מחזק את דברי הבית יוסף ומדייק כמותם גם בלשון הטור. וממילא בטל הסמך הזה מעצמו¹³.

לאחר מכן הוסיף הראי"ה שלעניין חניה בקרקע יש יותר סברא להקל מאשר במתנת חנם, שכן במתנת חנם התורה הקפידה באומרה "או מכור לנכרי" ואילו בחנייה יש ללכת אחר הטעם שעיקר הקפידא היא בעבודה זרה, ובדומה לדברי הראב"ד לגבי ישיבת הארץ. אולם ראה זה פלא, במבוא ההלכתי לספרו 'שבת הארץ' שנדפס בשנה שלאחר מכן, כשדן הראי"ה בשאלת לא תחנם (פרק יב), הוא נמנע להזכיר ולו ברמז את סברת ההיתר שאיסור חנייה בקרקע לא חל על מי שאינם עובדי עבודה זרה! ייתכן שעמד בינתיים על עובדת הצנזורה בדברי הב"ח, ואולי השתכנע במידה מסויימת מראיותיו של הרידב"ז; כך או כך, הימנעותו להידרש שוב לעניין זה בפרסומו העיקרי בנושא היתר המכירה, מעידה כי גם לדעתו היה זה סניף רעוע מכדי שיהיה כדאי להציגו כיסוד משמעותי להיתר¹⁴.

¹⁰ שו"ת משפט כהן סי' סא.

¹¹ שם סי' סג.

¹² חו"מ סי' רמט, בהקשר מתנת חנם.

¹³ הנוסח המצונזר של הב"ח הובא גם על ידי הרב אליהו קלצקין, בן דורו של הראי"ה (שו"ת אמרי שפר סי' צב), ואחריו ע"י הרב עובדיה יוסף (שו"ת יביע אומר חלק ח, חו"מ סי' ב). אמנם, למעשה יש מקצת ראשונים שאכן סוברים כי איסור "לא תחנם" אינו חל על גוי שאינו עובד ע"ז, והם בעיקר המאירי (ע"ז כ-כא ועוד) והרשב"א (שו"ת ח"א סי' ח). ובאחרונים מצאנו סובר כן בעל 'מזבח אדמה' (דף יב ע"ב, בהגהה ל"ו"ד סי' קנא. וראו בהערה הבאה). ואף שאין זו דעת רוב הפוסקים ולא כך הוכרעה הלכה, מכל מקום נמצא שוב בסיס לדברי הראי"ה שבשעת "דחק עצום ונורא" יש לסמוך על דעת המיעוט. וזו כוונת הרב צבי פסח פראנק בסוף מאמרו ב'כרם ציון' חלק ג (עמ' ט).

¹⁴ לגוף העניין, יצוין כי בדורנו הוא הובא שוב כאחד מהרבה סניפים להקל ב"היתר המכירה" (לדוגמה על ידי הרב משה לוי בקונטרס השמיטה שלו [תשמ"ז], הרב עובדיה יוסף בשו"ת יביע אומר חלק י עמ' רעה-רעו, והרב מאיר מאזוז בספר 'עט הזמיר' [תשס"ט] עמ' שד). ויש להעיר לגבי הרב בעל 'מזבח אדמה' הנ"ל, שהזכיר שני חכמים שמכרו את בתיהם לנוכרים, "מוהרש"א ומוהרמ"ם", והרב מאיר מאזוז (עט הזמיר שם) זיהה שמדובר בר' שלמה אלגאזי ור' מאיר מזרחי, שיצאו לחו"ל; וא"כ אפשר שנשענו על היתר הכפתור ופרח (שיזכר להלן) וממילא אין ראייה שבא"י היה נהוג כדעת המזבח אדמה דווקא. הוכחה לכך, היא שבדיונו הארוך של הרב בעל שמן המור בד"ן לא תחנם (סי' ד, דף לג ע"ב ואילך; נדפס דור אחד אחרי מזבח אדמה), הוא לא העלה כלל אפשרות שכזו, אלא דן להקל מכמה טעמים אחרים. עוד יש להאריך בגוף דברי המזבח אדמה, ואכ"מ.

ראיה ניצחת לדבריי לעיל בהסבר דעת הרא"ה, מפורשת במכתב שפורסם לאחרונה, בו נשאל הרא"ה על אדמה פרטית של יהודי בחברון שלאחר תרפ"ט, המבקש למוכרה מפני שבלאו הכי היא עתידה ליפול בידי הנכרים תושבי העיר: "אם ראוי הדבר שימכור את נחלת אבותיו שבחברון לערבים מפני שהוא חושש שח"ו תשתקע בידי הגוים..."¹⁵. בתשובתו קבע הרא"ה כי הדבר אסור מצד דין לא תחנם: "שמצד דין תוה"ק אסור לשום בר ישראל למכור אפילו שעל אחד של אדמת הקודש לעם נכרי. ובירושלמי פ"ק דע"ז [הלכה ט] אסר ר' יוחנן אפילו להשכיר לגוים כרמים של יהודים, אפילו אם במצב שבלא ההשכרה יחרבו הכרמים לגמרי. ור' יהושע בן לוי שהתיר באופן זה להשכיר לגוים, לא התיר אלא להשכיר לזמן, אבל לא ח"ו למכור לנכרים..."¹⁶. אם כן, למרות שמדובר בהפסד גדול, ולמרות שמדובר בקונה מוסלמי, הרא"ה סירב להתיר; אם מפני שמדובר בשאלה פרטית ולא ציבורית, אם מפני שמדובר במכירה קבועה ולא זמנית, ובעיקר מפני שנעדר מכאן המרכיב של חיזוק האחיזה בארץ, שהוא כאמור הנימוק המרכזי של הרא"ה להיעדר דין לא תחנם ב"היתר המכירה". לא למותר להזכיר שתשובה זו נכתבה אחרי התשובות הנ"ל שבשר"ת משפט כהן.

ג. דברי הרב הרצוג בנושא

אמנם, בדור שלאחר מכן, כשעסק הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג בשאלת דין "לא תחנם", נדרש לדבריו של הרא"ה הנדפסים, וכתב: "כבר הביא קודמי הגאון בשר"ת משפט כהן שאין איסור זה חל על 'גר תושב', ושהערבים בני דת האיסלם וכו' ואינם עובדים עבודה זרה לא חל עליהם איסור זה, אע"פ שאינם גרים תושבים במובן החוקי של שם זה. ודעתי מסכימה לדעתו ז"ל [...] אע"פ שהגאון הנ"ל לא סמך על זה בלבד וצירף לזה עוד תנאי של מכירה לזמן, מכל מקום זה עיקר אצלו"¹⁶. דבריו צ"ע לענ"ד, כי מתוך תשובות הרא"ה עצמו קשה לומר שנימוק זה "היה עיקר אצלו" (הנימוק העיקרי בתשובותיו, כדלעיל, היה עניין טובת היישוב), והעובדות אף מורות להיפך, שהרי בספרו שהדפיס אחר כך הוא כאמור השמיט את העניין לגמרי; וביותר מוכחת דעת הרא"ה מתשובתו האחרונה הנ"ל. אך מכל מקום, לכאורה כך היא דעת הרב הרצוג עצמו, וכמובן לאו קטלא קניא באגמא הוא.

אמנם יש להעיר שהדברים הללו לא פורסמו על ידי הרב הרצוג בחייו, כהוראה למעשה או אף להלכה, אלא זוהי טיוטת חיבור שנמצא בעזבונו ופורסם רק עשרות שנים לאחר פטירתו. אך נניח להלן שהדברים אכן משקפים את דעתו ההחלטית של הרב הרצוג; ובכן, הזווית

¹⁵ מכתב מתאריך ט"ז חשוון תרצ"ב; העתקו הנמצא בידי ר' אברהם זק"ש, פורסם על ידי הרב נריה גוטל, 'בשבע' גליון 458, כ מרחשון תשע"ב, עמ' 47. יש להעיר כי בנידון דומה כבר כתב הכפתור ופרח להתיר על פי הגמרא בגיטין (ראו בהערות שלהלן, מס' 11) – ואף על פי כן לא התיר הרא"ה.
¹⁶ פורסם ב'תחומין' ב, תשמ"ב, עמ' 172-173.

ממנה ניגש הרב הרצוג לנושא היא שאלת המדיניות הציבורית שאמורה להתקיים במדינת ישראל. האם יעלה על הדעת, לדוגמא, שהממשלה לא תפרסם מכרזים לבנייה במגזר הערבי? על כך כותב הרב הרצוג בהמשך דבריו: "ומכיוון שמסתבר שעמידה על הפלייה זו יכולה היא לסכן את סיכויינו להשגת המדינה היהודית, או לגרום הרס אחר כך ח"ו, יש לסמוך על הדיעה המקילה".

מדברי הרב הרצוג עצמו משמע אפוא שנימוק זה, אפשרות הגדרת גויי הארץ כגרים תושבים לעניין חניה בקרקע, אכן לא היה גמור ומוחלט בדעתו עד כדי שיסמוך עליו לבדו גם ללא אותן נסיבות קריטיות של מעמד מדינת ישראל. בהחלט ניתן למצוא כאן סמך לחובת ההתנהלות הזהירה בסוגיית "לא תחנם" בעניינים של מדיניות ציבורית, וכפי שבירר בפרוטרוט הרב יעקב אריאל שליט"א במכתבו שפורסם אשתקד ('זאת חנוכה' תשע"א); אך האם יש כאן סמך כלשהו להיתר עבור אדם פרטי, פלוני המוכר דירתו לאלמוני, ויכול לבחור את הקונה שלו בעצמו ללא כל צורך בנימוק ופרסום, ואף ללא היבט משמעותי של שעת דחק? יש לתמוה, אפוא, על השימוש שנעשה לאחרונה בדברי הרב הרצוג כדי לטעון שאיסור "לא תחנם" אינו קיים למעשה¹⁷.

ד. תריסר תגובות למחאות נגד 'מכתב הרבנים'

בדברים שפורסמו בשנה החולפת בתגובה ל"מכתב הרבנים", היו מי שקבעו סדרת קביעות הלכתיות הנוגעות לדין 'לא תחנם', ומכוחן טענו כי הרבנים שחתמו על המכתב המפורסם "השתמשו בכלים ההלכתיים שלפניהם באופן יצירתי כדי להשיג מטרה חברתית-פוליטית"¹⁸. הם טענו כי מסקנתם ההלכתית של אותם רבנים משולה "להשחלת פיל בקוף של מחט" ומהווה "אימוץ של עמדה הלכתית העומדת לבדה בתוך מכלול הדעות של רבותינו הראשונים", כאשר העושה כן "מותח את פרשנותו רחוק מדי מרוח המקורות ההלכתיים שלפניו". לדעתי ניתן בקלות רבה להפוך את הטענה הזו על פיה, ולהפנותה כלפי הטוענים עצמם; אך גם מבלי להיכנס לשאלת השפעתה של מוטיבציה פוליטית-חברתית מסויימת (כפי שעשו הם), אבקש לטעון להלן כי רוב ככל הקביעות ההלכתיות שהועלו על ידם בנושא זה קרובות להיות טעות בדבר משנה.

1. קביעה ראשונה: "לפי הבנתו של הראב"ד, איסור זה [=לא תחנם] תקף רק לגבי שבעת עממי כנען המקראיים". הסימוכין לכך הם דברי הראב"ד¹⁹, שבעקבות דברי הרמב"ם "ואפילו יושב ישיבת עראי או עובר ממקום למקום לסחורה, לא יעבור בארצנו", השיג וכתב:

¹⁷ בחלק מהמקרים אף ניכר כי המשתמשים בשמו לא קראו כלל את דבריו.

¹⁸ הרב דוד ביגמן, "מכתב הרבנים: הלכה וגבולות הפרשנות", 'דעות' גליון 51, ניסן תשע"א, עמ' 9.

¹⁹ הלכות ע"ז פ"י ה"ו.

"זאת לא מצאנו לא שמענו מעולם, והפסוק שהוא מביא בז' אומות הוא". אולם אין לדברים הללו כל קשר לדין "לא תחנם", אלא הם מוסבים במפורש על הפסוק (והאיסור) הנפרד של "לא ישבו בארצך"!

2. קביעה שניה: "בעלי התוספות, לעומתו, סברו כי תחולתו של האיסור רחבה יותר, אך גם הגבילו אותה רק לגבי עמים המוגדרים כעובדי עבודה זרה". מקור הדברים הוא בעבודה זרה דף כ עמוד א תוד"ה דאמר; אולם למען האמת התוספות מבררים שם ההיפך, שאיסור "לא תחנם" חל על כל העמים, "שאר אומות" כלשונם, ללא חילוק בין עובדי עבודה זרה לאחרים. ייתכן שסיבת הטעות נעוצה בגירסה 'עכו"ם' במקום 'גויים', שמקורה כמובן בצנזור הנוצרי.²⁰

3. קביעה שלישית: "הרמב"ם כתב כי האיסור נוגע לכל עם זר היושב בארץ ישראל, אך איך להחיל אותו על גר תושב [...] בנקודה זו דבריו של הרמב"ם ניתנים להתפרש בשני אופנים, סביב השאלה האם הדבר מותנה בהליך של גיור פורמלי או לא. פרשנות אפשרית אחת גורסת כי מותר למכור קרקע רק לנוכרי שעבר גיור רשמי ההופך אותו ל'גר תושב', אך פרשנות שנייה, המסתברת יותר מפשט דברי הרמב"ם, היא כי אין כל צורך בהליך כזה; בדרך זו הבין את דברי הרמב"ם גם ר' יוסף קארו, בחיבורו 'כסף משנה'...". הכוונה לכסף משנה בהלכות עבודה זרה שם, הל' ו, הכותב כי בניגוד להבנת הראב"ד ברמב"ם (שבזמן שאין היובל נוהג אין לקבל גר תושב אפילו לעניין ישיבתו בארץ), הרי ש"לדעת רבינו [=הרמב"ם] נראה לומר דאין הכי נמי, שאם מעצמו קבל עליו שבע מצות, שאין מונעין אותו משיבת הארץ". אולם שוב, הדברים הללו אמורים לגבי איסור "לא ישבו בארצך" – עליו כתב הרמב"ם שיש למנוע מעובד ע"ז לשהות בארץ אפילו בישיבת עראי – אך בפשוטו אין להם נגיעה לדין "לא תחנם", כלומר לשאלה אם מותר למכור לו קרקע או בית.

4. עוד כתבו ש"כדי להחיל את איסור 'לא תחנם' בהקשר העכשווי – מכירה או השכרה של בתים למוסלמים [...] יש לבחור דווקא בהבנה דחוקה של דברי הרמב"ם, וזאת נגד הבנתו של ר' יוסף קארו בעל השולחן ערוך". אולם לאמיתו של דבר (ובנוסף לאמור לעיל), בספרו הגדול 'בית יוסף'²¹, כותב ר' יוסף קארו במילים מפורשות כי דין "לא תחנם" חל גם על מוסלמים: "...לאו לאפוקי ישמעאלים, אלא לאפוקי גר תושב, דהיינו שקיבל עליו שבע מצות בני נח וזהו שאנו מצווים להחיותו – אבל שאר גוים כלם דין אחד להם". וכך כאמור הסכים גם הב"ח שם.

²⁰ ע' במבוא לשו"ת התשב"ץ ח"א מהדורת מכון שלמה אומן ומכון ירושלים תשנ"ח, בפרק 'המודעה על הזכרת עכו"ם' עמ' 48-49, ובהערות שם.
²¹ חו"מ ס' רמט.

5. רב חשוב אחר שליט"א, בתגובתו ל"מכתב הרבנים" נגד השכרת דירות לערבים, תמה על כך ש"אין זכר [בדברי אותם רבנים] לשיטת הראב"ד שהאיסור מצומצם לז' עממין". הקורא עשוי להבין ששיטה זו של הראב"ד נוגעת גם (או בעיקר) לגבי "לא תחנם", אבל הלא דבריו הללו²² אינם נוגעים אלא לדין "לא ישבו בארצך".

6. עוד כתב אותו רב כי "בפסקה המסיימת נאמר כי המוכר דירה לגוי חייב נידוי. הקביעה הזאת שגויה בעליל. הנידוי המופיע בגמרא ובראשונים מתייחס לפגיעה בשכנים יהודיים ונידון על רקע דינא דבר מצרא, ללא קשר עם בעיות 'לא תחנם' או 'לא ישבו בארצך' הנותנות את הטון במסמך". אולם במכתב הרבנים לא נאמר שהמוכר דירה לגוי (כלומר סתם גוי) חייב נידוי, אלא ש"אם הנכרי הזה אֵלם ומציק לשכניו, כבר התבאר בשולחן ערוך שכל מי שמוכר לו חייב נידוי עד שיסלק הנזק אפילו בדמים מרובים (יר"ד של"ג מ"ד)". וכך אכן מפורש בסעיף הנ"ל בשו"ע אליו ציינו הרבנים הכותבים: "המוכר קרקע שלו לגוי²³ מנדין אותו עד שיקבל עליו כל אונס שיבא מהגוי לישראל חבירו בעל המצר". אם כן, כיצד קביעה זו היא "שגויה בעליל"? והרי הכותבים לא טענו שישוד הנידוי הוא 'לא תחנם', אלא ציינו במפורש שדין הנידוי אמור במוכר לגוי אלים ומציק לשכניו, וכמבואר עוד בשולחן ערוך²⁴: "המוכר לגוי או שוכר לו משמתין אותו עד שיקבל עליו כל אונס שיבא מהגוי, עד שינהוג הגוי עם בן המצר שלו בדיני ישראל בכל".

7. עוד כתב ש"נגנזה [=בדברי הרבנים במודעתם] משום מה דעת בעלי התוספות שאם הגוי מוכן לשלם מחיר גבוה יותר מישראל המתחרה עמו על קניית הנכס, אזי אין איסור למכור לו". אך שיטה זו של בעלי התוספות אין לה שייכות ל"לא תחנם" או "לא ישבו בארצך", ואין היא נוגעת לעניין מכירת קרקע לגוי בארץ ישראל – אלא אף היא עצמה חלק מדינא דבר מצרא. שלאחר הסעיף דלעיל, מוסיף השו"ע לכתוב (ע"פ התוספות): "במה דברים אמורים? כשיכול למוכרה או לשוכרה לישראל בדמים שנותן הגוי; אבל אינו חייב למוכרה לישראל בפחות" (דהיינו שבמקרה כזה אין מנדים אותו).

8. אף בשיטה זו, השו"ע ממשיך וכותב: "ואי חזינו שהגוי מוכין לקנות במצר ישראל כדי להשחית נחלתו, הכל לפי ראות הדיין". הדעת נותנת שאותם רבני הערים בהן יש התמודדות עם הבעיה של אוכלוסייה שאינה יהודית ובעלת פוטנציאל עויין, שרובם ככולם חתמו על המכתב, הם הדיינים שהשו"ע מסמך אותם לפעול "לפי ראות עיני הדיין", והם קבעו שהשפעתה של אוכלוסיה נכרית ועוינת על שכניהם היהודים עלולה להיות קשה ורעה, ויכולתם להעריך את המציאות בעירם שלהם עדיפה לכאורה מזו של היושבים בריחוק מקום.

²² הלכות ע"ז פרק י הלכה ו.

²³ מה שכתוב 'עכו"ם' בדפוסים הנפוצים, כבר הזכרתי שהוא מפגעי הצנזורה, וכן להלן.

²⁴ חו"מ ס' קעה סעיף מ.

אף מי שחלוק על הערכת מצב זו במציאות, וסובר שגם במציאות ימינו לא מדובר בסכנה "להשחית נחלתנו", איני יודע כיצד הוא יכול לומר שהמעריכים אחרת ופועלים לאור זאת ככתוב בשו"ע, אינם עושים כהלכה.

9. עוד טען אותו רב שליט"א ש"אין בגילוי הדעת שום התייחסות לשיטת ראשונים על סמך הגמרא בבבא בתרא דף כא ע"א שהאיסור להשכיר מוגבל לבעלי מלאכה שרוצים לקבוע את מקומם בתוך שכונה, כשהקפידא בנידון היא מצד הרחקת שכנים ולא מצד קדושת הארץ והחשש לכל הכרוך בכך". אמנם במכתב הרבנים באמת לא נאמר שאסור להשכיר, שהרי קשה לחלוק על ההלכה הפסוקה ברמ"א ע"פ הטור ושאר ראשונים שבימינו מותר להשכיר בתים²⁵, ורק למכור אסור, וכלשונם בראש המכתב: "שאסור מהתורה למכור בית או שדה בארץ ישראל לנכרי" (ההדגשה שלי). אלא שכיוון שהמכתב כולו יוצא גם נגד השכרה ולא רק מכירה, אכן עלול להיווצר רושם מוטעה שדין "לא תחנם" שייך גם בהשכרת בית, וממילא ניתן להלין על כך שלא צויין במכתב הרבנים שאיסור זה קיים רק לגבי מכירה. אולם בין כך ובין כך, כיצד אותה גמרא בבבא בתרא נוגעת לעניין? והרי כפי שכתב "הקפידא בנידון היא מצד הרחקת שכנים ולא מצד קדושת הארץ והחשש לכל הכרוך בכך", דהיינו שאין לה נגיעה לגדרי איסור "לא תחנם".

10. ובעיקר יש להעיר על דברי אותו רב ש"שיטת הרמב"ן ותלמידיו שאיסור לא תחנם אינו חל כשהעסקה נעוצה באינטרסים של המחונן, שאמנם מופיעה ביחס להענקת חן ומתנת חנם אך ייתכן שהיא גם ישימה למתן חנייה בקרקע, עומדת אף היא בסתירה לעמדה שהובעה בגילוי הדעת". שיטה זו²⁶ נאמרה לגבי מתנת חנם דווקא, כי בעניין מתנת חנם כל קיומו של האיסור מותנה בקיומו של היבט ה"חנים", ולכן ביארו הרמב"ן²⁷ והרשב"א²⁸ וסיעתם שכשיש איזה צד לומר שאין זה חנים, כלומר שיוצאת איזו טובה ותועלת לנותן, שוב אין זה בגדר האיסור (וכן גבי נשיאת חן, יש שביארו שגדר האיסור תלוי בכוונת המכוון להשיא חן, שאם לא כן אין על זה לשיטתם שם "נשיאת חן"). אך כיצד זה נוגע לאיסור נתינת חניה בקרקע? הרי פשיטא שאין הוא תלוי כלל ביסוד ה"חנים" (וגם לדמות לנשיאת חן אי אפשר, כי חניה בקרקע סוף סוף היא חנייה בקרקע, ואין יסוד לתלות זאת בכוונת

²⁵ מלבד באופן היוצר 'שכונת' גויים בתוך שכונת יהודים, וכמבואר ביו"ד סי' קנא סעיף ט. היינו שלשוכר אחד או שניים מותר להשכיר, אבל לשלישי כבר אסור. ואנן סהדי שהטעם שכתבו בזה רוב המפרשים, "שלא יבוא היזק לישראל" (תוס' ע"ז כא, א ד"ה אלפני, וכעין זה בתרומה הל' ע"ז סי' קמג, הובא בסמ"ג לאוין מח ובמרדכי ע"ז סי' תתה ובאורחות חיים הל' ע"ז אות ג וכן בכלבו, ומשם בפרישה וב"ח וט"ז), תקפים בנידון דידן.

²⁶ שכבר העלו התוס' בע"ז כ, א ד"ה רבי, ויסודה בתוספתא.

²⁷ ע"ז עג, א וגיטין לח, א.

²⁸ שו"ת הרשב"א ח"א סי' ח, ואכמ"ל

עושה המעשה). ועוד, שכל דיון המשנה והגמרא לא נעשה אלא בהקשר של מכירה, כלומר בכסף מלא ובתועלת ברורה ליהודי, ולפי הסברא הנ"ל יפלו כל דברי חז"ל בבירא, אתמהא. 11. הדבר הקרוב ביותר לזה למיטב ידיעתי, היא דעתו של הכפתור ופרח (פרק י), שחידש שלא זו בלבד שאם ליהודי יש נחלה בקרב הגויים והוא רוצה לעבור משם מותר לו למכור²⁹ – אלא אף בעיר שרובה ישראל, אם אנסוהו זוזי ואין שם יהודי שיקנה אפילו בזול, מותר לו למכור לגוי. ואף שחידוש הוא כאמור, ולא ברור כלל ששאר הראשונים יסכימו לזה, מכל מקום אין זה מנוגד בהכרח לדברי חז"ל, כי הכפתור ופרח מחלק ששם מדובר שיש יהודי שיכול לקנות על כל פנים בזול, וכאן אין³⁰. אולם מכל מקום, אפילו לשיטה זו לא שמענו היתר למכור אלא כשאין יהודי קונה **אפילו בזול** – וזהו דבר שכמעט אינו במציאות, ובוודאי בימינו.

12. אותו רב שליט"א כתב ש"המסמך כולו בנוי כמעט בלעדית על שיטת הרמב"ם, שבהיותה קרובה להיבטים הנידונים בגמרא הותירה גושפנקא בשלחן ערוך. אמנם, כל בר בי רב יודע שבין שיטת הרמב"ם לבין המהלך של בעלי התוספות קיים, תהיינה הסיבות אשר תהיינה, פער משמעותי. די לעלעל בדפים הראשונים במסכת עבודה זרה לגבי האיסורים הנידונים שם, או במקביל, בסוף הפרק הראשון באותה מסכת, כדי לראות עד כמה בעלי התוספות התאמצו למצוא כל פרצה וכל קולא אפשרית ביחס לאיסורים אלה. לדוגמא, כמה מבעלי התוספות סברו כי איסור השכרת דירה לגוי מצטמצם למקרה שבו הגוי צפוי להכניס עבודה זרה לתוכה. ברור שאיני בא להכניס ראשי בין הרים גדולים ולהתיימר להכריע בין בעלי התוספות לבין הרמב"ם וכו'. ע"כ דברי הרב. אולם אפילו לכשנאמר כדברים הללו, מסקנתם מוקשית ביותר: א. אחר שהוכרעה ההלכה בשו"ע כדעה מסויימת דווקא, היאך אפשר להלין על מי שהורו כפי שנפסק בשו"ע? וכי מי שפסק כפי שמפורש בשו"ע אפשר לכתוב עליו ש"הכניס את ראשו בין ההרים"? ואיזו פליאה יש על שלא נטו לספיקות לקולא באיסור שהוא דאורייתא לרוב הפוסקים³¹? ב. מהי הרלוונטיות של חילוק שכזה בענייננו, הרי בדין "לא תחנם" מצאנו להיפך, שדווקא התוספות הם הסוברים לחומרא, שהעלו שהדין

²⁹ והסברא בזה, שהרי התורה לא אסרה על יהודי לעזוב את ביתו, וכל שכן שלא באה לעכבו מלעזוב עיר שכולה גויים, והיות שכשיעשה כן תיפול ממילא הקרקע לידי הגויים, נמצא שכשגובה על זה כסף אין הוא אלא כמציל מידם, כמו שכתב הכפתור ופרח בעצמו "כי הוא מתירא שהגויים יחריבוהו, או שיחזיקו בו וידורו שם בעל כרחו", ויסודו ע"פ גיטין מד, א. מנגד, לעיתים ייתכן שבעתיד תהיה לו יכולת לחזור אל הקרקע, ועל ידי מכירתה תאבד לצמיתות אפשרות זו; בתנאים אלה הורה הראי"ה קוק לאיסור, כמובא לעיל.

³⁰ וגם על זה הקשו החזון איש ועוד, איך אפשר שמפני הפסד מרובה נתיר דין דאורייתא; ואמנם הרב צבי פסח פראנק השיב שכבר מצאנו כהאי גוונא באיסור כריתת עץ פרי. ואכמ"ל בזה.

³¹ כמו שכתבו בהדיא רש"י ע"ז כ, ב ד"ה אין, ור"ן שם (ו, ב בדפי הרי"ף, וע"ע במאירי) והסמ"ג לאוין מ"ח והחינוך מצוה צד ועוד.

חל על כל הגויים³², בעוד שבדעת הרמב"ם יש מי שנשאו ונתנו בזה לכאן ולכאן³³. סוף כל סוף לא מצאנו בדברי התוספות יסוד להקל באיסור מכירת קרקע לגוי³⁴.

סיכום

בדברים שלמעלה איני בא בהכרח לחלוק על מסקנתם הכללית של הרבנים הסוברים כי פרסום "מכתב הרבנים" כמות-שהוא לא היה מעשה נכון מבחינה ציבורית. אין צורך בי ובשכמותי כדי להסכים שבעניינים מעין אלה יש להתנהל בשום-שכל ולהביא בחשבון שיקולים רחבים על מנת שלא יהא הנזק גדול מן התועלת. שאלת ה'מדיניות', מה להכריז ברבים, מתי וכיצד, אינה נמנית על ההלכות הפסוקות וחתומות בספרי האחרונים אלא היא מסורה לחכמי כל דור ודור לפלגותיהם, מי להימין ומי להשמאל. אולם הניסיון התמוה להציג את חותמי "מכתב הרבנים" כמי שסטו משורת הפסיקה המקובלת ולתאר את מסקנותיהם כפרי הטייה צדדית הזרה לרוח ההלכה, עלול להתברר כחרב פיפיות, הפוגעת בסופו של דבר בעיקר באלה האוחזים בה.

³² ולא רק על שבעת עממים; וכמו שהערתי לעיל. והשוו גם תוס' יבמות כג, א ד"ה ההוא עם תוס' הרא"ש שם.

³³ בעיקר ע"פ דבריו בספר המצוות (ל"ת נא).

³⁴ והשכרה, שהיתרה נפסק כאמור ברמ"א, מעיקרא אינה כלולה ב"לא תחנם".